

Kutatási zárójelentés

NKFI K 112968

Birodalmi átmenetek helyi kontextusban, 1918–1925. Helyi és regionális átmenettörténetek összehasonlító szemszögből az Osztrák-Magyar Monarchiától az utódállamokig

Legfontosabb kutatási célok

A kutatási terv legfontosabb újdonságai és egyúttal a projekt célkitűzései a helyi szintű kiterjedt és összehasonlításra is alkalmas vizsgálat az első világháborút követő átmenetről – ide értve maguknak az adottságoknak és lehetőségeknek a felmérését is –, a szakirodalomban leggyakrabban bemutatott nemzetiesítő politikák mellett a korszak történetében a mindennapokat meghatározó további kérdések bemutatása, az átmenet során az eseményeket, folyamatokat és végül az új nemzetállamok működését befolyásoló, meghatározó nemzeti és nemzetiesítő logikák felmérése voltak. Emellett – a kutatási tervben célkitűzésként nem meghatározva – a projekt kezdettől fogva arra törekedett, hogy a tapasztalatokat, eredményeket és a projekt során kialakított kapcsolatokat egy nagyobb, nemzetközi kutatás megalapozására is felhasználja, annak pilot projektje legyen.

Ezt szolgálta a kutatócsoport összeállítása és a kutatásra kijelölt települések/kisrégiók kiválasztása is. (Lugos, Máramaros, Kolozsvár, Nagyvárad, Nagyszében, Brassó, Marosvásárhely, Dicsőszentmárton, Sáros, Kassa, Gömör) Ezek földrajzi elhelyezkedésüket, gazdasági és társadalmi jellegzetességeiket, történetüket tekintve sokféle, nem ritkán még a rendi Magyarországon gyökerező világot reprezentáltak, és ezekben a modernizáció különböző elemei (iparosodás, migráció, közművelődés, technikai fejlődés, városiasodás stb.) eltérő csoportokhoz, intézményekhez kötve más-más csatornákon érvényesültek.

Ugyanakkor a kutatás elő a legnagyobb akadályt is ez a változatosság állította, mert a rendelkezésre álló források jellege és hozzáférhetősége, mind azok rendezettsége igen nagy mértékben különbözött, nem is szólva a levéltárosok tájékozottságáról az adott levéltári állagokban. Ráadásul a kutatócsoport egyik tagja, Bukovszky László időközben a szlovák kormány kisebbségi kormánybiztosa lett, állandó helyettesítését több kísérlet ellenére sem lehetett megoldani, így a kutatócsoport többi tagjának kellett volna annyira pótolni, amennyire lehetett.

Általános következtetések a kutatási célokkal kapcsolatban

A fenti kutatási célkitűzések kapcsán a kutatás során számos, esetenként inkább gyakorlati jellegű következtetéseket is levonhattunk. Mindenekelőtt azt emelem ki, hogy a helyi lépték megfelelő alapot kínál a kutatási tervben lefektetett feladatok elvégzéséhez, a helyi társadalom és az állam találkozása és interakciója, az átmenetet leginkább jellemző folyamatok különösen részletes felbontására is lehetőséget ad. Ugyanakkor az összehasonlítást megnehezítik az egyenetlen forrásadottságok és a hozzáférés egyenlőtlenségei, hiszen ahhoz, hogy nagy számú eset összehasonlítása megalapozott és értelmes legyen, az is szükséges, hogy a vizsgált jelenség, intézmény, esemény, illetve az arra vonatkozó részletes forrásanyag maga is jelen legyen mindegyik közegben. Amennyiben azonban a forrásadottságok nem teszik lehetővé egy-egy intézmény (pl. fiúközépiskola, tűzoltóegylet, rendőrség) ugyanolyan részletességű vizsgálatát minden egyes esetben, akkor más absztrakciós szintet kell találni, ami viszont a következtetéseket bizonytalaníthatja el. Ezzel együtt egyelőre ez utóbbi út látszik járhatónak, vagyis inkább általában az állambiztonságot, az elemi népoktatást, a kulturális szférát stb. lehet kellő mélységben vizsgálni, vagy egy-egy kiemelt esetet is inkább egy tágabb szféra tipikus vagy atipikus történeteként értelmezni, és így összevetni azokat.

Az is kiderült a kutatásaink során, hogy a központi levéltárak még igen sok a történetírás által alig felhasznált anyagot rejtnek, és ezek egyes esetekben helyi szinten is jó és részletes képet kínálnak, máskor pedig részletességükben olyan általános képet adnak, amihez a helyi esetek is jól viszonyíthatóak. (Ilyen például a román oktatásügyi minisztériumi anyag a bukaresti állami levéltárban.) Nehezebb ugyanakkor felhasználni azokat a forrásokat, amelyeket az állami szervek próbáltak rendszeresen képet adni egy-egy terület, országrész, város viszonyairól, részben a sajtós perspektíva, részben az ilyen dokumentumok előzetes, sokszor nem is rejtett normatív kiindulópontjai miatt, továbbá azért, mert néhány kivételtől eltekintve nem ismerjük a ténylegesen összegyűjtött információk szelekciójának logikáját.

Ugyanakkor az eltérő jellegű térségek, nem csak funkcionális, hanem sokszor szimbolikus és társadalmi értelemben vett régiók összevetése nyomán hangsúlyosan vetődött fel egy látszólag a kutatáshoz csak kevésbé kapcsolódó kérdés: miként is értelmezhető az az állítás, és milyen következménnyel jár a az átmenet értelmezésére nézve, hogy a Habsburg Monarchia egy birodalom. A New Imperial History irányzata – részben a korábbi birodalomkutatásokkal szemben – az eddig inkább tipikusnak tartott, koloniális birodalmakkal egy keretben értelmezhetőnek tartja a kontinentális birodalmakat is. A Habsburg Monarchia esetében azonban ezt általában Ciszlajtániára szűkítik le, azzal szemben pedig Magyarország nemzetállami és egységesítő jellegét hangsúlyozzák, végül ezzel is a Monarchia speciális jellege mellett érvelve.

Az általunk használt lépték és esetszám mellett azonban meglehetősen élesen rajzolódott ki az, hogy a dualista Magyarország maga is fontos birodalmi jegyeket felmutató állam volt, és ezek a birodalmi jegyek – részben azért, mert segítették az egyes régiók eltérő társadalmainak fenntartását és elitjeik befolyásszerzését – nem egy esetben kondicionálták a következő időszakot, az átmenetet is. Mindenekelőtt érdemes arra emlékeztetni, hogy a dualista Magyarország alapvetően egy összetett államalakulat volt, amit általában a birodalmak egyik

jellegzetességeként tartanak számon. Annak dualizmus kori államterülete csak egy sor korábban külön kormányzott terület hozzácsatolásával alakult ki (Temesi Bánság, Erdély, katonai határőrvidék). Az ezek mellett vagy ezeken belül létezett a rendi privilégiumokhoz kapcsolódó területi választóvonalak ugyan eltűntek a közigazgatás és a jogrend egységesítésével, de az adott vidékek társadalma és gazdasága sokáig őrizte azokat. (Székely nemzet, Szász Univerzítás, bánsági határőrvidék és annak hatalmas erdei, szepesi lándzsások stb.) Sőt, alkalmanként ehhez még arra sem volt szükség, hogy az előbbiekhöz hasonló speciális rendi privilégiumok jelentsék a helyi társadalmi viszonyok alapját, a periférián elhelyezkedő, elmaradott vidékeken, például Máramarosban ehhez elég volt a régi nemesi világ és a vármegyei autonómia továbbélése is.

Ebből következett a Magyarország fontos birodalmi karakterjegye: a differenciált uralom. Bár formálisan az ország közigazgatása és politikai berendezkedése – Fiume és Horvátország kivételével – mindenhol azonos volt, a kormányzat nem egyszer, hanem inkább rendszerszerűen kötött kompromisszumokat helyi és nemzetiségi elitekkel, akiket valamilyen mértékben – ismét egy birodalmi jellemző – kooptált is a hatalomgyakorlásba. Ez általában lassan vagy alig modernizálódó vidékeken történt, ahol nem egyszer a domináns helyi társadalmi csoport sem magyar etnikumú volt, de ugyanezt a modellt teljesítette ki a magyar-szász kiegyezés is 1890-ben, egy komoly modernizációs centrumokkal bíró területen is.

Ezeknek az informális kompromisszumoknak az alapvetése rendszerint az volt, hogy a helyi elitek országos szinten támogatták a kormányt, helyben pedig nem csak szabad kezet kaptak, hanem akár jelentős anyagi segítséget is. Nem véletlen, hogy Krassó-Szörény megyében 1905 előtt is számos, kormánypárti román képviselőt választottak – akik jelentős része aztán 1918 után biztos, ám a politikától minél távolabbi állást keresett magának, pl. közjegyző lett –, itt alapvetően a két püspökség jelenléte, feltörekvő, és a megye magyar vállalkozóival versenyképes román polgárság, valamint a határőrezred 250000 holdas önkormányzó közalapítványként működő erdőségei jelentették ennek alapját. Máramarosban pedig rokoni hálózatokkal átszőtt nemesi klánok működtették a megyei igazgatást, és ehhez még saját felsőoktatási intézményük, jogakadémia is volt, így korlátozhatták a beáramlást kívülről. Ugyanis leginkább ez, a modern foglalkozások révén és a modernizáció hullámain kívülről beáramlók boríthatták fel ezeket az informális kompromisszumokat, mint az történt a Bánságban 1905-1906-ban, a koalíció választási győzelmekor.

További fontos és szintén birodalmi jellegzetesség az ún. birodalmi személyiségek szerepe ezeknek a régióknak és a központnak az összekötésében. Ezek a figurák helyi és központi kapcsolataik, emellett az erre szolgáló tudásuk révén képesek lehetnek arra, hogy menedzseljék nem csak a központ és a tartományok közti különbségekből adódó feszültségeket, vagy eljuttassák a központba a tartományokban megfogalmazódó igényeket. A birodalmi személyiségek tudása arra is alkalmas, hogy újabb és újabb központ-tartomány viszonyban is hasznosítsák azt, ezzel is összekapcsolva a birodalmak olykor távoli és elszigetelt tereit. A marosvásárhelyi főispánná majd polgármesterré emelkedő Bernády György például értelmezhető ebben a keretben is, egy alapvetően ellenzéki városban kellett a kormányzatot képviselve

nyugalmat teremteni, és egyúttal a város fejlesztését is menedzselni. Ennek a tudásnak aztán Romániában is hasznát vette, amikor ismét a város polgármestere lett – immár a bukaresti, centralizáló Nemzeti Liberális Párt támogatásával. Mivel eközben budapesti kapcsolatai is intaktak maradtak, egyúttal összekötötte ezt a három, korábban távoli világot is.

Mindezek alapján a dualista Magyarország fontos jellemzői voltak a birodalmi karakterjegyek, amelyek éppen a helyi és kistrégiós léptékű elemzés révén tárhatók fel. Ez nem egyszerű centrum-periféria viszony, nem pusztán csak erre a strukturális különbségtételre épül, hiszen éppen ennek a viszonyoknak a nagyon eltérő menedzselése adja meg a tartalmát. Ez nem szükségszerűen jelenti azt, hogy Magyarországot kizárólag nemzetállamnak vagy kizárólag birodalomnak kellene látnunk és értelmeznünk. Ugyanakkor a differenciált uralom *gyakorlata* olyan tapasztalatot jelentett, amelyet az egyes elitek később is hasznosíthattak – és alkalomadtán hasznosítottak is.

Mindezek alapján további kérdés, hogy miként értékeljük a Habsburg Monarchiát és ezen belül Magyarországot? Miként illeszkedett a két birodalomfél a birodalmiság tekintetében? Végül a 19. században domináns, ám egyre inkább etnicizálódó magyar liberális nacionalizmus nemzetállami programja és Magyarország birodalmi jegyei milyen viszonyban voltak egymással?

Arra a kérdésre azonban, hogy pontosan miként is történt ez, már a helyi társadalmak és átmenetek részletes vizsgálatával lehet válaszolni. Ezen belül is, tekintettel arra, hogy az utódállamok esetében egyértelműen nemzetiesítő államokról beszélhetünk, amelyek normatív államisága a többségi nemzeti elvet és a többségi nemzetiségen alapuló homogenizációt feltételezett a társadalom minden szférájában és szintjén, a nem nemzeti működési logikák tartanak számot a legnagyobb érdeklődésre. Ennek vizsgálatához azonban először a helyi társadalmak rekonstrukciójára van szükség, ami Magyarország birodalmi jegyeinek meghatározásához is elengedhetetlen volt. A kutatás során a legjobban a kelet-szlovákiai, sárosi kisvárosok, Máramaros és Krassó-Szörény, illetve vele együtt a Bánság társadalmi viszonyait sikerült a legjobban rekonstruálni, a szász vidékek esetében leginkább megerősítettük az eddigi ismereteket. Máramaros esetében az újdonságot nem elsősorban az itteni, nemesi klánok dominálta, transzethnikus és vallási határokat átlépő, a magyar nemesi szocietális kultúra dominanciájára épülő helyi világ jelentette újdonságot, hanem az, ahogy ez sikeresen tovább élt az impériumváltás után. Ebben jelentős szerepet játszott a terület periféria jellege, ami megmaradt Nagyromániában is, és azt is „biztosította”, hogy nem igen akadtak jelentkezők az itteni állások betöltésére. A fő tényező azonban az volt, hogy a helyi görögkatolikus román nyelvű nemesség megőrizte befolyását a megyei közigazgatásban, és összefogva az egyébként centralizáló Nemzeti Liberális kormányokkal, lényegében a dualizmus kori centralizáló magyar kormányokkal kialakított öngyarmatosító, de a helyi ügyekben önállóságot biztosító viszonyt tudta reprodukálni.

A periféria helyzet fontosságát mutatja a Bánság és Krassó-Szörény, ahol elvben fennállt egy hasonló informális viszony lehetősége, a megyében jól integrált román nyelvű, nemesi és úri csoportok éltek 1918 előtt, a volt határőrök pedig dinasztikus lojalitásuk miatt szembefordíthatók voltak a román nemzeti mozgalom politikai szervezetivel. Itt azonban mégis valódi versengés alakult ki az román elitcsoportok közt, a magyarok – akik egyébként sokkal láthatóbbak voltak, mint Máramarosban – pedig csupán gesztusokra (pl. lapjaik engedékeny cenzúrája) számíthattak, és a közös középosztályi kultúra terein való találkozásra. Ennek több oka is volt. Részben a magyar kisebbségi elit is feltörekvő és nem nemesi eredetű személyekből állt, akik így kevésbé beágyazottak voltak a helyi társadalomba, nem utolsó sorban azért, mert helyi jogi felsőoktatás híján, nehezebb volt az elit újratermelése. Részben a román nemzeti mozgalom is hasonlóan új, modern végzettségű és feltörekvő csoport volt, és éppen az említett informális kompromisszum ellen szervezték meg magukat. Végül pedig ez a román elit, részben a Bánság nyugati része elvesztésének „traumája” alatt, versengő csoportokra szakadt, akik egymással szemben is ádáz harcot vívtak, miközben az igen fejlett, de Nagyrománia perifériájára került Bánságban megint csak a központtól remélhettek segítséget ahhoz, hogy a politikain túl egyéb társadalmi pozíciókban is domináns helyzetbe kerülhessenek. A központ viszont sokszor érzéketlen volt a helyi sajátosságok, például a polgári világ közös, interetnikus szervezeti, intézményei iránt, és legalább egy területen, az ipari vállalatok nacionalizálása terén inkább az azokban meghatározó tulajdonnal bíró, külföldi tulajdonosokkal, köztük magyarországiakkal kötött alkut.

Sáros és Kelet-Szlovákia esetében két tényező volt döntő, a helyi szláv nyelvjárást beszélő lakosságot egy a szlováktól eltérő önazonosság alapján megszerezni akaró, magyarón csoport aktivitása és a kisvárosi, nemesi világban erős sárosiság érzése. Ugyanakkor itt is fontos szerepe volt az oktatásnak, elsősorban a nagy hagyományú középiskoláknak a regionális vagy városi közösség formálásában. Bizonyos értelemben itt is retrospektív módon válik láthatóvá ennek a kötődésnek az ereje, részben a magyar tisztviselők változatos stratégiai révén (az elmenekülés és a polgári életbe menekülés mellett nagyon tudatos választás volt a szolgálatban maradás is), részben a két világháború közti nem sikertelen, a városi polgárok transznetikus közösségére, közös érdekeire, ha tetszik a „nagypolitika” városi ügyekből való kizárására épülő városi pártok ereje miatt. (Ez utóbbi egyébként a dualista Magyarországon sem volt példa nélküli, ebben az értelemben ez is birodalmi örökség volt.) Ehhez persze arra is szükség volt, hogy Csehszlovákiában valóban működő helyi önkormányzatok és a demokratikus politikai rendszer segítse a fellépést és érdekérvényesítést, szemben azzal a Romániával, ahol csupán néhány évig működtek választott önkormányzatok, egyébként a kormány által kinevezett ideiglenes testületek vezették a településeket. Ilyen körülmények közt pedig eleve a Magyarország birodalmi karakterjegyei közt is fontos szerepet játszó informális érdekérvényesítés került előtérbe.

A helyi elitek és társadalom sajátos érdekeinek és lehetőségeinek érvényesítését akár a nemzetiesítő állammal szemben is, sokszor magának az államnak az erőforráshiánya tette lehetővé. Romániában ez különösen nyomasztó volt, mind a szakszolgáltatások és igazgatás (posta, távíró, vasút, bányakapitányságok, erdőszet stb.), mind a közoktatás, mind pedig az

államigazgatás terén. Különböző kurzistákkal be lehetett ugyan tölteni bizonyos állásokat, de az összeomlás során amúgy is széteső helyi közigazgatást ők nem állíthatták helyre hatékony formában. Az iskolákban, különösen az új tartományok hirtelen románosított állami iskoláiban nem volt elég tanító és tanár (nem is szólva arról, hogy a legképzettebbek inkább a tanügyi bürokráciába igyekeztek), a postán, a vasútnál vagy éppen a szakigazgatásban pedig sokszor le is mondtak arról, hogy gyorsan lecseréljék a személyzetet.

Éppen ezért a kifejezetten politikai vagy politikai jelentőségű pozícióktól eltekintve legalább annyira jellemző volt az alkalmazottak folyamatossága, tovább szolgálata, mint távozása, különösen a periférikus vidékeken. A megfelelő szakemberek hiánya karrierlehetőséget is kínált mindazok számára, akik 1918 előtt is állami szolgálatban álltak. Sajátos példája ennek a máramarosi Victor Hodor, aki nem csak a román politikai retorikában oly sok gyűlölettel emlegetett főszolgabíró volt, hanem a főellenségként megjelenített Tisza István Nemzeti Munkapártjának titkára is az ökörmezői választókerületben. Ennek ellenére hamarosan az erdélyi közigazgatás elsőszámú szakértője lett, több ízben prefektus és magasrangú minisztériumi bürokrata. (Szakértelme azért volt lényeges, mert az új közigazgatási törvény csak 1925-ben lépett életbe, addig az állam a dualizmus kori jogszabályok alapján működött.)

Egyes intézményrendszerekben, így a közoktatásban is, az állam helyi képviselői általában is törekedtek arra, hogy a nem román munkaerőt megtartsák szolgálatban, akár azon az áron is, hogy a saját követelmények – elsősorban a nyelvvizsga – teljesítésében is folyamatos engedményt tettek. Különösen jól követhető ez a folyamat az oktatásügyben, ahol azonban ez azzal is járt, hogy a Kormányzótanács megszűnése után, és különösen Constantin Anghelescu liberális oktatási miniszter működése idején (1922 után) az egyre szűkülő, egyházak által fenntartott kisebbségi oktatásból az állami rendszerbe akarták őket átterelni.

Különösen érdekes ebben a tekintetben a tágabb értelemben vett helyi társadalom és az iskolák, elsősorban az 1918 előtt sajátjuknak tekintett iskolák, viszonya akkor, amikor az új állam egy teljesen más, lényegében csak az állami iskolarendszert ismerő modellt próbál kiterjeszteni egy más hagyományokkal bíró területre. (Érdemes emlékeztetni arra, hogy Románia az érintett egyházak elleállása ellenére államosította a kiterjedt görögkeleti és görögkatolikus iskolarendszert.) Megint csak Máramaros enged betekintést abba, hogyan próbálhatták a helyi elitek megőrizni a régi kereteket, legalább informálisan az új viszonyok közepette. Az itteni görögkatolikus, románul beszélő elit korábban egyházi kapcsolatain és pozícióin keresztül ellenőrizte ezeket az iskolákat, az egyház pedig hasznot húzott épületeinek iskolai célra történő állami felhasználásából. Az új román tanügyi igazgatás ezzel szemben az iskolaszékek rendszerét vezette be, amit az itteni – 1918 előtt alapvetően magyarón – eliteknek elvben befolyást biztosított az iskolák működése felett, csak éppen az egyház kedvező helyzetét szüntette meg. A máramarosi román elit viszont ezt az intézményt is arra próbálta felhasználni, hogy a régi megoldást tartósítsa, és a tanügyi igazgatás felől érkező ellenállást politikai eszközökkel, két megyei tanfelügyelő ellehetetlenítésével próbálta leszerelni. Külön érdekessége az esetnek, hogy az egyik tanfelügyelő ez esetben egy erdélyi román regionalista volt, aki Bukaresttel szemben

foglalt állást, viszont azt képviselte, hogy a számára idegen, kulturálisan a régi nemesi világot megőrző Máramarost „románosítani” kell, ideértve a helyi román elit társadalmi gyakorlatait is. A helyi elit viszont éppen a megyében amúgy is gyökértelen bukaresti, centralizáló nemzeti liberálisokra támaszkodva szilárdította meg a helyzetét, és űzte el a két „betolakodót”.

A helyzet Csehszlovákiában annyiban különbözött, hogy itt az állam számolhatott az egykori birodalmi és osztrák bürokrácia cseh vagy cseh nyelven is beszélő, az összeomlás után feleslegessé vált bürokraták tömege, akiket aztán Szlovákiában vagy Kárpátalján is alkalmazni lehetett, cserébe viszont nem ismerték az itteni közeget, társadalmi viszonyokat, és elsősorban nyilvánvalóan attól függött a beilleszkedésük mikéntje, hogy egy-egy településen, vidéken találhattak-e vagy kiépíthettek-e maguknak sajátos társadalmi közeget, vagy inkább a hagyományos helyi elithez kellett (volna) alkalmazkodniuk, amelyik egyébként nem ritkán magyarón szlovákokból állt vagy egészült ki 1919 után. Itt is jellemző volt a folyamatos és felfelé ívelő közigazgatási karrier, elsősorban szlovák anyanyelvű vagy szlovákul is beszélő korábbi magyar közigazgatási tisztviselők számára. (Lásd például Czobori Károly, vagyis Karol Cobori karrierjét Szokolcától Nyitraig.) Az azonban egyelőre nem tisztázott, hogy ebből, illetve az esetleges régi kapcsolatokból vajon származott-e bármilyen előnye, akár csak informálisan a kisebbségeknek?

Mindenesetre Közép-Szlovákia és Sáros kisvárosaiban nagyobb volt a stabilitás, mint Pozsonyban vagy Kassán, amelyek nem csak szimbolikus értelemben voltak fontos települések és „csehszlovákosítás” célpontjai, hanem országos jelentőségű településként az államigazgatási személyzetből is több embernek adtak munkát, könnyebben lehetővé téve azt, hogy az adott városokban új közigazgatási személyzet jelenjen meg.

Ugyanakkor Csehszlovákia, a rendelkezésre álló, sőt, tulajdonképpen alkalmazást kereső emberi erőforrásai miatt határozottabban tudott fellépni a szakszolgálatok és szakigazgatás nemzetiesítése terén. Viszont a működő demokrácia és önkormányzat helyi szinten komoly befolyást biztosított a kisebbségeknek, akik ezzel éltek is, akár csak az iskolaszéki berendezkedés önkormányzati funkcióival. Ezzel együtt a tanári kar sorsa itt is meglehetősen bizonytalan volt, de az állam szintén igényt tartott rájuk, persze a megfelelő lojalitási gesztusok – ideértve a már említett nyelvvizsgákat – ellenében.

Éppen a tanárok esete kínál jó példát egy következő, az átmenetet is meghatározó, a nemzetitől eltérő és helyben jól kitapintható jelenségre, a szakmai szolidaritásra. Makroszinten ez olyan jelenségekben érhető tetten, mint a kassai tanári kar viszonylagos stabilitása ágazati) és nem feltétlenül iskolai) szinten az átmenet éveiben. Működését egyelőre inkább Romániában látjuk (bár a kassai esettanulmány a kutatás zárását követően készül majd el publikálásra), ahol nem csak az mondható el, hogy az állami tanigazgatás helyi és regionális képviselői ebben az időszakban – persze mindig kivételekkel – alapvetően pártolták a kisebbségi beosztottakat, amennyiben azok lojálisan viselkedtek, vagyis legalább az erőfeszítés látszatát fenntartották például a román nyelv elsajátítása kapcsán, hanem helyben is található erre példák. A

máramarosszigeti új, román tannyelvű leánygimnázium igazgatója például, aki korábban Naszódon tanított, ajánlásokat adott kérelmező magyar kollégáinak, és alkalmazta is a városban megszűnt két magyar nyelvű középiskolák néhány tanárát. Igaz, ez utóbbira éppen az adott neki lehetőséget, hogy az ő gimnáziumában senki nem akart munkát vállalni az ország más részeiről.

Bizonyos korporatív vagy szakmai szervezetek is terepet kínáltak a változások következményei enyhítésének különösen, ha az adott szervezet tagjai közösen szembeálltak számukra hátrányos központi lépésekkel. Ennek jó példája a temesvári közjegyzői kamara, amelyben egy elnökváltás után tovább tevékenykedtek a korábbi nem román vezetőség tagjai is. Néhány román ügyvéd ugyan megszerzett néhány jól jövedelmező közjegyzői állást, de a magyar és német tagok is megtalálták a számításukat, és új posztokat is szereztek. (Azt is érdemes megjegyezni, hogy az elkészült közjegyzői okiratok jelentős része magyar nyelvű volt, és még 1925-ben is a közjegyzők többsége – nem csak a Bánságban – kifejezetten kisebbségi segédközjegyzőt is alkalmazott.) Amikor a kormány meg akarta szüntetni a közjegyzői intézményt és a bíróságokra ruházni a közhiteles okiratok kiállítását, a kamara tagjai közösen léptek fel, a Bukarestbe beadott memorandumot pedig az egyik magyar közjegyző írta meg. Végül pedig amikor a kamara volt elnöke lebukott, hogy nem tud románul és nem megfelelően alkalmazza a román nyelvet, kollégái az utólagos ellenőrzésen már mindent „rendben találtak”.

Ugyancsak fontos szerepet játszottak a polgári egyesületi kultúra egyes intézményei. Különösen Romániában volt látványos – az egyébként Csehszlovákiában is fontos, de ott a cseh tartományokban is alapvetően önkéntesség alapon működő – tűzoltóegyetek szerepe., mivel a bukaresti kormány inkább katonai intézménynek látta és állami irányítás alá kívánta vonni azokat. Mindez azonban a helyi román politikusok ellenállása vagy szabotázsja miatt nem sikerült. Mivel pedig az önkéntesség egyúttal azt is jelentette, hogy a tagoknak rendelkezniük kellett az aktív részvételt segítő mértékű tulajdonnal is, ez a városokban továbbra is meghatározó kisebbségi közép- és alsó-középosztály hangsúlyos részvételét jelentette, miközben az egyletek szocializációs és szórakozási funkcióiban is érvényesülhetett a kisebbségi nyelv.

Végül érdemes kiemelni, hogy Romániában a helyi gazdaságban a nemzetiesítő szándékok ellenére többnyire a régi, kisebbségi szereplők maradtak meghatározók – már persze ahol voltak. Különösen a városi közbeszerzések, üzletek, helyiségbérletek esetében egyértelmű az, hogy még olyan kiemelt fontosságú településen is, mint Nagyvárad, a kisebbségi vállalkozókat nem diszkriminálták. (Ez egyébként nagyrészt érvényesült Csehszlovákiában is.) Igaz már ezen a szinte is érvényesült az a tendencia, ami aztán a meghatározó iparvállalatok és bankok esetében teljesedett ki: az új, román politikai elit kooptálása a cégek vezetőségébe, amivel a látszólagos nacionalizálást is megoldották. Egy-egy ilyen cégben, pl. egy máramarosszigeti bankban, helyet kapott a prefektus és köre, az üzletvezetés – az aláírási jogból láthatóan – azonban egyértelműen a korábbi tulajdonosok kezében maradt. Ugyanez volt megfigyelhető a kolozsvári Renner – Dermata – bányában. A bánsági iparvidéken pedig az álnacionalizálás esetei érhetők tetten. Itt a resicai vasműveket – hasonlóan a Zsil-völgyi bányákhoz nacionalizálták a régi tulajdonosok fokozatos kivásárlásával, ami azonban végül soha nem történt meg. Mindez azt is jelentette,

hogy akár a dicsőszentmártoni vegyiművekben, akár a dél-bánsági bányákban és vasművekben az alkalmazottak többsége továbbra is kisebbségi volt, ideértve a középszintű technikai és mérnöki személyzetet és a szaktudást kívánó üzletvezetést is. (A pénzügyi szaktudás fontosságát az is jelezheti, hogy az általunk vizsgált megyei közigazgatási alkalmazottak közt a leghosszabb ideig a pénzügyi tisztviselők voltak kisebbségiek, többnyire magyarok.)

Ugyanakkor az általunk vizsgált szlovákiai területeken a bánságihoz és kolozsvárihoz hasonló nagyipar alig volt. Másfelől pedig, szemben a bukaresti üzleti körökkel, akik erőforrások hiányában kényszerültek együttműködésre a részben magyarországi tulajdonosokkal, a cseh tőke képes volt arra, hogy az amúgy sem túl iparosodott területeken befektessen.

Végül érdemes megemlíteni azokat a problémákat is, amelyeket nem az impériumváltás eredményezett, hanem a háborús gazdálkodás és erőfeszítés. Az élelmiszerhiány, a lakáshiány, a közszolgálati alkalmazottak számának és velük a közszolgáltatásoknak, például az oktatásnak a csökkenése, az infláció nemzeti és vallási különbség nélkül érintett szinte mindenkit. Ez volt az az időszak is, amikor ezekre a problémákra a „megoldást” is kitalálták: tisztviselői szövetkezetek, állami újraelosztás (rekvirálással együtt), kötött városi lakásgazdálkodás, és mindenféle személyi helyettesítés. Az berendezkedő új hatalom alapvetően ezeket a létező és már alkalmazott eszközöket vitte tovább. Bizonyos területeken az emberi erőforrások hiánya miatt ráadásul a nyílt nemzeti diszkrimináció lehetősége is korlátozott volt azok alkalmazása során. Azonban fontos különbség figyelhető elsősorban a lakásgazdálkodás terén az új közigazgatási centrumok és a kisebb városok között. Az előbbiekre beáramló nagyszámú új hivatalnok nyomás alá helyezte a helyi lakásállományt. Annak újraelosztása óhatatlanul is nemzeti színezetet kapott, hiszen a különböző magas rangú hivatalnokok ritkán kerültek ki a kisebbségiek közül, és emellett a helyzet megoldása leginkább járható útjának is az tűnt, hogy a repatriáltak lakását vegyék igénybe – hiszen nekik elvben arra már ne volt szükségük, tehát közvetlen érdeket sem sérthetett egy-egy ilyen intézkedés.

Mindenesetre az egyik legfontosabb tanulsága ezeknek a viszonyoknak az, hogy az átmenet folyamatában az állam működtetése legalább olyan lényeges kérdés volt, és legalább olyan mértékben kutatandó mint az állam normatív aspektusa, és a nemzetiesítés. Ez nem csak az emberi erőforrások hiánya vagy a régi és az új berendezkedés körül kialakuló és etnikai határokat is átmetsző konfliktusok miatt fontos kérdés, hanem azért is, mert maga az állam is hajlamos volt a gyakorlati működtetés érdekeit a nemzetiesítés politikailag propagált változata elé helyezni. Az erdőbirtokok működtetése például, illetve ezen belül az állami erdőszet szerepe különösen kényes pont volt az általunk is vizsgált, nagy kiterjedésű erdőségekkel jellemezhető régiókban. A lakosság többnyire azok szétosztását, illetve művelésüknek a hagyományos falusi gazdálkodás igényeihez igazítását akarta, és ennek az új, immár tömeges választói részvételen alapuló politikai rendszerben hangot is tudott adni. Az állam viszont rendszerint a sokkal nyereségesebb, és nem ritkán állami közreműködéssel történő művelést részesítette előnyben, akár politikai konfliktusokat is vállalva a helybeliekkel. Ezzel viszont tovább nyílhatott a szakadék az állam és

a helyi közösség között, miközben a közigazgatás gyengesége, a vélt vagy valós korrupció és a helyi szokások negligálása amúgy is megterhelte az állam és akár a többségi lakosság viszonyát.

Ebből persze az is következik, hogy alapvető különbséget jelentett a politikai rendszer működése, a minden szintre kiterjedő és lényegében demokratikus politikai akaratképzés és képviselő léte vagy nemléte. Egészen másként kellett artikulálni a helyi érdekeket Romániában és Csehszlovákiában és egészen más lehetőségei voltak egy helyi közösségnek az állami akaratallal szembeni fellépésre. Nem véletlen, hogy amíg a sárosi kisvárosokban a városi pártok elég sikeres képződmények voltak, illetve amíg pl. Kassán a kisebbségi pártok jelentős magukat a népszámláláson nem kisebbséginek deklaráló szavazót tudtak maguk mögött, addig Romániában a politikai választásokat, különösen a nem túl iparosodott területeken, sokkal inkább meghatározta a nemzeti hovatartozás. Így aztán a helyi kisebbségek számára is leginkább az informális alkuk, esteleg a többségi pártokba tagozódás maradt, az előbbi viszont jelentős mértékben megkönnyítették a korábból megmaradt társadalmi kapcsolatok és hálózatok, azzal a kiegészítéssel, hogy a többségi közegen belüli politikai rivalizálás erőssége a pártok alapvetően nacionalista politikai célkitűzései miatt meghatározta azok informális kompromisszumkésztségét is.

Összességében tehát elmondható, hogy a dualista Magyarország birodalmi jellegzetességei – különösen a periférián és a fejletlenebb területeken – határozottan befolyásolták az átmenetet. Nem csak tapasztalatként, amit az erőforráshiánnyal küzdő Románia vagy éppen a birodalmi igazgatásból bürokratákat átvevő Csehszlovákia változatos körülményeihez való igazodásban segíthetett, hanem úgy is, hogy az egyes eltérő helyi világok más-más utat jártak be az utódállamokban. Ezt az utat számos tényező határozta meg, egyesek ezek közül inkább nagyobb léptékű, strukturális tényezők voltak, mások valóban a helyi viszonyokhoz kötődtek. Alapvetően különbözött a gazdasági, közigazgatási, kulturális és szimbolikus központok sorsa a perifériákon elhelyezkedő világokétól, de az egyes kategóriákon belül igen nagy volt a variáció is. A helyi elitek viszonya az új államhoz például döntő jelentőségű volt a közigazgatás nemzetiesítésében, amint azt a szász városok, vagy akár a Szepesség példája mutatja. A gazdasági szférában a folyamatosság és a változás egyszerre érvényesült, az állami befolyás menedzselésére azonban a jelentős vállalatok már a háborús gazdálkodás idején kialakították a maguk eszköztárát. Ezen a téren a sorsukat leginkább az határozta meg, hogy milyen helyzetbe – perifériába vagy központba – kerültek az új államokon belül.

Ez azonban egyáltalán nem volt egynemű, a politikai és a gazdasági/kulturális periferializáció nem szükségszerűen esett egybe, illetve az állami fővárosoknak az egykori magyar államterületen kívülre kerülésével lényegében minden vizsgált régió perifériálisabb lett, noha nem szükségszerűen volt elmaradottabb, mint akár az új főváros. (Ez a Bánság és Bukarest esete.) Ha ezen két dimenzió alapján próbálunk típusokat megragadni, akkor Sáros és kisvárosi világa a jelentős hagyománnyal bíró, de alapvetően gazdaságilag és politikailag is folyamatosan perifériális világ, a Bánság viszont gazdasági központból lesz részben periféria, miközben politikailag ugyan nem meghatározó, de 1918 előtt modern elitcsoportjai egy ponton képesek

szembe szegülni Budapesttel. Ezzel szemben 1919 után a román regionális elitek túl megosztottak ahhoz, hogy ezt sikerrel megtegyék és politikán kívüli céljaikhoz szükségük is van Bukarest támogatására. Sároshoz hasonlóan Máramaros is periféria volt és maradt, ugyanakkor a román politikai rendszeren belül nem volt lehetőség arra, hogy a helyi érdekek politikai képviselőit is megkíséreljék az adott pártkereteken kívül. Helyette egy sajátos viszonyrendszer alakult ki, egyfajta paradox, a máramarosi román nyelvű, görögkatolikus elit a centralizációt képviselő bukaresti politikai erőkkel fogott össze az erdélyi regionalistákkal szemben, akik Máramarost is „románosítani” akarták, vagyis felforgatták volna a hagyományos viszonyokat, vele enne az elitnek a dominanciáját. Egy sajátos, rétegzett regionalizmus látszik tehát kibontakozni, aminek a strukturális megfelelőjét csak éppen ellenkező kimenettel egyébként megtalálhatjuk a húszas évek Szepességében is, ahol a helyi, magyarofil szász elit a csehszlovák kormányzat támogatását használta fel arra, hogy az itteni németes, de magyarnak tekintett világot fenntartsa. (A csehszlovák kormány viszont éppen azért támogatta őket, hogy leválassza őket a magyar etnikai csoportról.) Végül két határmenti nagyváros arra példa, hogy a társadalmi viszonyok viszonylagos stabilitása mellett mind az adott település felértékelődése (Kassából csehszlovák mintaváros kialakításának szándéka), mind leértékelődése hasonló politikai kimenethez, informális alkuk fontosságához vezet, azzal a nem lényegtelen különbséggel, hogy Kassán, egy ténylegesen működő önkormányzati rendszerben, ehhez minden alkalommal választói támogatottság is kellett. (Ahogy Nagyváradon is fontos volt mindez abban a rövid és a kutatás időkeretein kívüli időszakban, amikor ténylegesen választott önkormányzata működött.)

Jelentős szerepe volt az egyes átmenetekben a különböző személyiségeknek is, azonban kevésbé a helyi átmenetek alakítójaként, inkább a birodalmi személyiségek különbségeket, központ és periféria viszonyát menedzselő feladatának értelmében.

Végül még egyszer érdemes hangsúlyozni, hogy az állam politikai berendezkedése is kiemelten fontos volt az átmenet befolyásolása szempontjából. Ez azt is jelenti, hogy az állameszméből, az állam normatív aspektusából nem csupán annak nemzetállami, hanem demokratikus vagy éppen autoriter jellege is fontos volt. Igaz, amikor ennek a funkcionális oldalát vizsgáljuk, akkor sokszor az ellenkezőjét tapasztalhatjuk, mint a nemzetiesítés kapcsán. Az utóbbit illetően ugyanis a normatívától való eltérés legalább a gyakorlatban azt jelentette, hogy a kisebbségek a törvényekben megszabott, nem egy esetben igen szűk jogokhoz képest ténylegesen jobb helyzetben lehettek. A demokratikus állameszmétől való eltérés viszont pont a politikai jogaik de facto korlátozását és a formális jogok informális alkukra cserélését jelentette.

Végül az egyes országok és régiók gazdasági fejlettsége önmagában inkább csak közvetett hatást gyakorolt az átmenetre, igaz, ezt olykor megint csak másként, mint azt várnánk. Egy elmaradott országban, mint Románia, enyhíthette a nemzetiesítő hatást (bár az összefüggés, mint azt Jugoszlávia példája mutatja, nem automatikus), egy fejlettből, mint Csehszlovákia, viszont felerősítheti, attól függően, hogy végül a gazdasági elit milyen helyet szerez meg az új államalakulat keretén belül.

Publikációk, közvetlen eredmények

A kutatás során a kutatócsoport tagjai egyedül és szervezett formában számos hazai és nemzetközi konferencián vettek részt. Külön figyelmet fordítottunk arra, hogy jelentős nemzetközi konferenciákon is megjelenjünk. Az Association for the Study of Nationalism európai konferenciáján Kaunasban 2016-ban és Grazban 2018-ba vett részt a kutatócsoport, a new yorki konferencián 2018-ban. A European Network in Universal and Global History (ENIUGH) ötödik kongresszusán, Budapesten 2017-ben saját panelt szerveztünk. 2017-ben a müncheni intézményekkel – Institut für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas és Collegium Carolinum – közös konferenciát tartottunk.

Ezeket az alkalmakat, illetve egy nemzetközi workshopot arra is felhasználtuk, hogy a projektet pilot projektként kezelve egy nagyobb nemzetközi kutatást alapozzunk meg. A kutatás elméleti, módszertani és gyakorlati tanulságai segítettek a NEPOSTRANS – Negotiating post-imperial transitions: from remobilization to nation-state consolidation. A comparative study of local and regional transitions in post-Habsburg East and Central Europe kutatási terv kidolgozásában, ami aztán 2017 folyamán Consolidator Grantet nyert el az Európai Kutatási tanácstól. Ez nem csak azt teszi lehetővé, hogy az egész kutatást egy következő fázisban tágabb, immár közép- és kelet-európai keretbe helyezzük, hanem azt is, hogy a projekt lebonyolítása során akaratlanul is kevésbé feltárt eseteket az új kutatásból származó anyagokkal összefogva és tanulságokkal értékelve az elmaradt munkát is elvégezzük.

Részben az így megnyílt európai perspektíva határozta meg a projekt eredményeinek publikálásával kapcsolatos stratégiát is. Az egyes, sajnos nem mindig a projekt támogatás feltüntetésével megjelentetett, egyedi esetekre koncentráló tanulmányok mellett (melyek közül több nemzetközi folyóiratban pl. European Review of History, Journal of Romanian Studies kerül megjelentetésre) a leginkább feldolgozott romániai esetekről készítettünk egy dokumentumkötetet, a szlovákiai régiókról összegyűjtött anyagot a későbbiek során, az ERC kutatásból származó további anyagokkal együtt szeretnénk megjelentetni. A müncheni konferencia anyagai alapján a Pustet Verlagnál jelenik meg egy tanulmánykötet Paths of Transition / Transformation: Local Societies in Southeastern Europe in Transition from Empires to Nation States after World War I. címmel, kollektív monográfia pedig az ERC projekt zárásaként készül majd.

Budapest, 2018. január 30.

Egry Gábor